

СУЧАСНА ДЕРЖАВА ЯК КЛЮЧОВИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ ІНСТИТУТ

Обґрунтовується зростаюча роль держави як ключового економічного інституту в контексті еволюції сучасної теорії інституціоналізму.

Main role of state as basic economical institution are argument at the context of modern institutional theory.

Кінець ХХ ст. свідчить про унікальні взаємозв'язки між економічною, політичною, культурною та соціальною сферами в життєдіяльності окремих суспільних утворень (зокрема, держав). А це означає, що будь-яку проблему щодо удосконалення людських відносин (наприклад, ринкових відносин) слід вирішувати на основі комплексного підходу, з урахуванням певної множини якісно відмінних чинників, які її породжують. Переконливим свідченням цього є сучасна економічна теорія інституціоналізму. Її автор, американський економіст Т. Веблен (1857 – 1929 рр.) справедливо наполягає на включенні до економічного дослідження і позаекономічних факторів (соціальні, політичні, психологічні тощо), що відображається в понятті “інститут”. Маючи на увазі під цим поняттям стійкі звички мислення, що стосується великих людських спільнот, та аналізуючи їхні інстинкти, звички, традиції, норми поведінки людей, вчений звертається до обґрунтування шляхів і форм розвитку інститутів [3, с. 43]. Так, на рубежі ХІХ-ХХ ст. з'являється нова інституціонально-еволюційна економічна теорія.

Разом з тим, у теоретичних конструкціях перших інституціоналістів усталені народні традиції, звички мислення, загальноприйняті норми і правила поведінки людей, громадські організації, соціальні утворення та інші інститути вважаються і початковими сутнісними сукупними феноменами, і дієвою можливістю науково подолати поза історичність та відсутність “броунівського руху” щодо неокласичного економічного аналізу. Не випадково визнаний лідер сучасного інституціоналізму Д. Норт позитивно оцінює неокласичну теорію для її застосування при аналізі розвинутих ринкових суспільств і недостатньою для дослідження економічних систем минулого та сучасних постсоціалістичних трансформаційних економік [4].

Протягом минулого століття інституціоналізм зазнає не лише поширення як плідна економічна теорія, а й певних змін. Зокрема, 60 – 80-

ті рр. вважаються рубіконом для так званого “старого” та “нового” інституціоналізму. Прихильники Т. Веблена поглиблюють дослідження інститутів як соціально-психологічних чинників, акцентуючи увагу на еволюційних засобах інституціональних змін та дієвих соціально-культурних впливах на економічний і технологічний розвиток у ринковому середовищі.

В якості гносеологічного обґрунтування виступає філософія “трансцендентального реалізму” (Р. Баскар, Т. Лоусон), що вбачає в людській свідомості та поведінці наявність стереотипної і концептуальної чуттєвої емпіричної інформації, яка набуває чинності у процесі соціалізації людини і є своєрідним “решетом” для “просіювання” атакуючої її (людину) будь-якої нової чуттєвої інформації (щось визнається за істину, щось відхиляється та ін).

”Новий” інституціоналізм (Д. Норт, М. Олсон, Р. Познер, О. Вільямсон, Г. Демсец, Р. Нельсон, С. Вінтер, Дж. Бьюкенен та інші), незважаючи на концептуальні розбіжності між його творцями, прагне поєднати неокласичний підхід із “старим” інституціоналізмом стосовно питань про формування та функціонування суспільних/соціальних інститутів. Проте, неоінституціоналісти не стільки наголошують на культурних чи психологічних феноменах, скільки на правових нормах і неформальних правилах відносин, що жорстко спрямовують економічну поведінку людей та організацій (тобто на так званих “правилах гри” – Д. Норт).

Відтак, розбіжності між “старим” і “новим” інституціоналізмом, начебто не є очевидними, оскільки і традиційний інституціоналізм прагнуть виявити зв’язки між економічною теорією та правом, політологією, культурологією тощо. Проте, вони є, на що звертають увагу окремі дослідники інституціоналізму. Наприклад, з одного боку, наголошується на протилежній спрямованості досліджень: від права, політики, соціології до економіки (“старий” інституціоналізм) і навпаки, аналіз політологічних, правових, будь-яких суспільно-політичних чи культурологічних проблем засобами неокласичної економічної теорії із застосуванням ідей сучасної мікроекономіки та теорії ігор (“новий” інституціоналізм), а з іншого – актуалізуються або інститути, що захищають (представляють) інтереси індивідів (“старий” інституціоналізм), або окремі індивіди, які володіють правом і можливістю вибору інститутів задля задоволення власних потреб та інтересів (“новий” інституціоналізм) [5].

Разом з тим, сьогодні “старий” і “новий” інституціоналізм вважаються інституціонально-еволюційною теорією, де суттєвим принципом є природний (звичайний) відбір дієвих осіб (елементів) в економічних відносинах. На протигагу йому, в іншій домінуючій в ХХ ст. теорії загальної економічної рівноваги засадничим принципом є те, що усі дієві особи в економіці вважаються завданими початково, тобто їх інтереси відомі. Але у

тривалому процесі економічної еволюції, безумовно, спостерігають й такі явища, які не знаходять пояснення з точки зору теорії загальної економічної рівноваги (склад економічних суб'єктів). Відтак, остання чверть століття сучасної історії пов'язана для економічної науки із розвитком нової так званої “еволюційної економіки”, ключовою ідеєю якої є природний (звичайний) відбір суб'єктів економічних відносин (на зразок еволюційного підходу Ч. Дарвіна, що стосується “природної” природи). Підставою для такої переорієнтації стає виділення в економіці окремої субстанції – інституту, що є достатньо стійкою в часі, успішно “кочує” від одних соціально-економічних умов до інших в окремих суспільних утвореннях, разом з тим, здатна до змін (удосконалення, модернізації, розвитку). До цього спроба перенести ідеї еволюціонізму на економічне підґрунтя не можна визнати доречними.

Еволюційна економіка в особі Й. Шумпетера та соціологія (М. Вебер, Е. Дюркгейм, Т. Парсонс) свідчать про Номо еconomics як спрощену “модель людини”. Якщо Й. Шумпетер наголошує на наявності в економіці механізмів “конструктивного руйнування”, які створюються в процесі еволюції самі собою (природно), для поступової зміни старого новим, то Е. Дюркгейм ще наприкінці ХІХ ст. обґрунтовує думку про “прихований” характер впливів суспільних норм, людських звичок, усталених стереотипів (поглядів, поведінки) на соціальні та економічні “контракти”. Маємо таке: і те, що належить до “конструктивного руйнування”, й те, що є достатньо очевидним (норми, звички, стереотипи), майже ніколи спеціально не включаються ні до письмових, ні до усних угод (контрактів), а вважаються звичайним, зрозумілим без будь-яких пояснень їх супроводом. Е. Дюркгейм щодо зазначеного робить цікавий висновок: усякі відносини між індивідами в розвинутих суспільствах будуються на засадах “недосконало сформульованих контрактів”. Недосконалість закладається неявно вираженими соціально завданими нормами, які не можуть бути (цю думку підтримує пізніше й Т. Парсонс) предметом угоди (контракту). Довіра “прихованим” впливам – це довіра співгромадянам, несподіваний, але потужний, на наш погляд, чинник цивілізованих суспільних відносин.

Отже, інституціоналізм вносить нові кольори в портрет “економічної людини”. На відміну від інших відомих економічних шкіл і напрямків науки він не використовує людську природу лише як даність (людина зла чи людина добра істота), а прагне виявити загальне найбільш впливове у людських відносинах. Еволюціонізуючими він вважає не лише окремі економічні системи, а й стосунки між людьми у складних суспільних утвореннях (тут держава).

Поступово держава із виключно політико-правового інституту протягом ХХ ст. перетворюється ще й на потужний соціально-економічний інститут. Виявляється, що створення в державі ефективного,

орієнтованого на людину ринкового господарства неможливе, як свідчать сучасні соціальні практики, без “присутності” держави (державного управління) у власному економічному просторі.

Які ж існують межі та форми “присутності” держави в економіці країни, методи (механізми) впливу на неї?

По-перше, запровадження засад так званого “чистого капіталізму”, класичного суспільства вільної конкуренції в окремих країнах Східної Європи в 90-х рр. XX ст. виявилось марною справою, адже економічні реформи в них не привели, як очікувалось, ні до бажаного (мінімального) зростання ВВП (“невидима рука ринку”), ні до справедливого розподілу багатства і прибутків (необхідна база для співробітництва, єднання людей як громадян “справедливої” держави) [6, с. 35]. Суто ринкові механізми в економіці є абсолютно “байдужими” до вирішення суто людських проблем. По-друге, так званий “розвинутий соціалізм”, як державна монополія на всі види економічної діяльності, зазнав повного краху. Його причини добре відомі, хоч ще і потребують більш глибокого аналізу – це відсутність конкуренції та хоч би якої мотивації людей до праці, “фетишизація” контролю (облік і контроль – відомий принцип соціалізму), “обоження” тотального регулювання (упровадження директивних методів планування) та культ “обмежень” (формування “розумних” потреб населення при соціалізмі) [1, с. 46]. Держава “розвинутого соціалізму” з абсолютно регульованою економікою та командно-адміністративним стилем управління виявилась неспроможною задовольняти початкові потреби щодо власного життєзабезпечення громадян. По-третє, не можна вважати бездоганною теорію регульованого, або планового капіталізму (Ст. Чейз, Дж. Міллет), що набуває поширення в 30-ті рр. XX ст. в США і пов’язана з великою депресією 1929 – 1933 рр. [2, с. 658]. Зрозуміло, що держава поглиблює свій вплив на економіку, з одного боку, в умовах криз, і лише таким чином сприяє їхньому подоланню, а з іншого, – в умовах докорінних соціально-економічних трансформацій [2, с. 659]. Отже, не випадково окремі прибічники соціально-технологічного інституціоналізму (наприклад, Дж. Гелбрейт) поділяють наявну за капіталізму економічну систему на ринкову та планову. У першій, на думку, Дж. Гелбрейта, функціонують переважно малі підприємства та фірми, у другій – великі. Їх взаємодія є реальною та ефективною, оскільки малі фірми вважаються “допоміжною сферою” і сприяють розвитку “планової системи”. Що стосується власне планової системи, то вона з точки зору відомого фахівця, існує в тісному взаємозв’язку з державою, яка забезпечує її кваліфікованими кадрами, гарантованим ринком збуту частини продукції, оплачує технічні розробки (атомна енергетика, обчислювальна техніка, космічний зв’язок тощо), здатна кредитувати великі корпорації (рятуючи їх від банкрутства) додатковими капітальними вкладеннями та забезпечити вирівнювання доходів [2, с. 659].

Разом із тим, сучасний інституціоналізм виводить державу на рівень ключового економічного інституту за будь-яких умов (криза, модернізація, сталий розвиток та ін.). “Присутність” держави в економічному просторі він пропонує розглядати як *участь* у ринкових відносинах у двох формах: як *безпосередня* участь і як *опосередкована*. Пряма або безпосередня участь може виявлятися через наявність державної власності і, відповідно, державного сектора в економіці. Сьогодні не вважається чимось надзвичайним націоналізація окремих видів транспорту, підприємств і, навіть цілих галузей промисловості, якщо це обумовлено економічною вигодою, соціальними завданнями чи національною стратегією в політичній, економічній, воєнній безпеках. Зрозуміло, що державний сектор реалізується лише у зв’язку із необхідністю захистити національні інтереси, де інший соціально-політичний інститут не може діяти ефективно.

Окрім того, безпосередня участь держави в економіці виявляється ще й у формі економічного партнерства, *співволодіння* підприємствами через акціонерні товариства, а також участі в управлінні приватною власністю через придбання контрольного пакету акцій. Проте, “присутність” держави і в особі акціонера, і в особі керуючого (контрольним пакетом акцій) не надає цим підприємствам ніяких переваг перед іншими економічними суперниками. Ринкова демократія передбачає відкриті форми конкуренції.

Пряма участь держави може диктуватися й певними обставинами для стабілізації соціально-економічної ситуації і може провадитись у вигляді державного замовлення, інвестицій, пільгового кредитування, безоплатних позик, безпосереднього субсидіювання нерентабельних, але соціально значущих підприємств чи проектів та ін. [2, с. 660].

Опосередкована участь держави в економіці включає, принаймні, такі форми:

- розробка національної економічної стратегії розвитку;
- визначення пріоритетів і впровадження дієвих механізмів ефективної науково-технічної політики;
- координація дій виробників задля пропорційного розвитку країни (впровадження європейських принципів регіоналізації);
- забезпечення правових основ діяльності економічних суб’єктів;
- сприяння розвитку кредитно-фінансових відносин в державі;
- забезпечення соціальних гарантій громадянам (функція соціально держави), розвитку соціальної сфери тощо.

Державний сектор в економіці розвинутих європейських країн є відносно незначним (близько 25 %), проте він стосується не лише матеріального виробництва, а й невиробничої сфери (де зайнято понад 60 % працездатного населення).

Методи державного впливу на економічні процеси поділяються на власне *економічні* та *адміністративні*. До економічних важелів можна

віднести:

- раціональне обґрунтування системи оподаткування;
- протекціоністська митна політика тощо.

До засобів адміністративного характеру належать:

- контроль над ринком цінних паперів;
- регулювання процедур банкрутства;
- державний контроль у конфліктних ситуаціях;
- квоти на імпорт та ін.

Сьогодні держави з розвинутою ринковою економікою активно використовують програмування, проектний менеджмент та індикативне планування розвитку національної економіки [2, с. 659]. Так, в Англії координацію програм і прогнозів, які стосуються основних секторів економіки, розробки політики прискорення їх зростання здійснює Національна Рада економічного розвитку. В Італії з цією ж метою створено Національну комісію з економічного прогнозування. Економіка Франції вже понад півстоліття розвивається за індикативними планами, при цьому, використовуються усі можливі форми державного втручання в економіку, якщо вони сприяють досягненню спланованих цілей.

Таким чином, сучасний інституціоналізм не лише констатує, а науково обґрунтовано вимагає участі держави в економічних процесах, органічного включення державних механізмів управління, механізмів державного управління та ринкових механізмів саморегуляції економіки. Ринкова економіка є, насправді, економікою змішаного типу, в якій мають плідно реалізуватись: (а) динамізм капіталізму; (б) ефективність ринкового господарства; (в) соціальна орієнтація економічних відносин.

Література:

1. *Бьюкенен Дж.* Политологическая экономия государства благосостояния // *Мировая экономика и международные отношения.* – 1996. – № 5. – С. 46–58.
2. *Економічна енциклопедія: У 3-х т. – Т. 1. / Редкол. : С. В. Мочерний (відп. ред.) та ін. – К. : Вид. центр “Академія”, 2000. – 846 с.*
3. *Нестеренко А.* Современное состояние и основные проблемы институционально-экономической теории // *Вопросы экономики.* – 1997. – № 3. – С. 42–47.
4. *Норт Д.* Институциональные изменения: рамки анализа // *Вопросы экономики.* – 1997. – № 3. – С. 6–17.
5. *Нуреев Р. М.* Предпосылки новой экономической парадигмы: онтология и гносеология // *Вопросы экономики.* – 1993. – № 4. – С. 34–41.
6. *Стиглиц Дж.* Многообразные инструменты, шире цели: движение к пост-Вашингтонскому конгрессу // *Вопросы экономики.* – 1998. – № 8. – С. 19–36.

Надійшла до редколегії 12.01.2009